

Н. О. Тимочко, к.е.н., доцент кафедри історії та теорії господарства, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

«КОСИГІНСЬКА РЕФОРМА» (1965 Р.) ЯК СПРОБА ВДОСКОНАЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ.

Анотація: Проаналізовано спробу трансформації радянської господарської системи в другій половині 60-х років ХХ ст.; з'ясовано основні напрями її реалізації та причини «затухання».

Ключові слова: «Косигінська реформа»; вдосконалення директивного планування; господарська самостійність підприємств; планові нормативи рентабельності; плата за фонди.

¹ Кузнецов О. Л. Большаков Б. Е. Устойчивое развитие: научные основы проектирования в системе природа — общество — человек: Учебник XXI в. — СПб.; М.; Дубна, 2002. — С. 46—47, 92, 125, 140—145, 226.

² Ровинский Р. Е. мировоззренческие проблемы физической науки, наследуемые XXI веком // Вопросы философии. — 2008. — № 3. — С. 130—131.

³ Вернадский В. Биосфера и ноосфера. — М.: Айрис, 2002. — С. 277.

⁴ Моисеев Н. Н. Судьбы цивилизации. — М., 1998. — С. 80.

⁵ Корнійчук. Теоретичні основи реалізації концепції сталого розвитку // Економіка України. — 2010. — № 2.

Вступ: Складний шлях становлення ринкової господарської системи в Україні на межі ХХ—ХХІ ст., ряд проблем, які мають місце, пошук причин їх виникнення і методів розв'язання роблять досить актуальним ретроспективний аналіз реформаторських заходів, спрямованих на трансформацію радянської господарської системи. Такий аналіз допоможе визначити певні генетичні особливості як самої господарської системи радянського періоду, так і сформованого в її умовах менталітету нашого народу, знайти пояснення стримуючим факторам і деяким невдачам на шляху побудови ринкового середовища в сучасній Україні. Саме ці обставини роблять достатньо актуальним науковий аналіз як господарського розвитку країни в умовах тієї системи, яка була висхідною для побудови сучасної нам господарської системи, так і тих змін, що відбувалися (або не відбувалися) під впливом реформаторських заходів, і визначають наукову проблему нашого дослідження.

Постановка проблеми: Розглянути процес підготовки господарської реформи 1965 р. та проаналізувати праці українських учених, які обґрунтовували необхідність реформаторських заходів. Визначити основні напрямки реформи та її реалізації в Україні, з'ясувати причини її «затухання».

Результати: Господарська система, що склалася в Радянському Союзі в 30—40-і роки ХХ ст., отримала назву командно-адміністративною і мала певні ознаки:

- керівництво правлячої комуністичної партії всіма господарськими процесами;
- державна, а по-суті, партійна власність на всі ресурси;
- відмова від приватної ініціативи;
- централізований спосіб визначення її цілей і командні методи управління;
- директивно-плановий характер функціонування системи;
- централізований розподіл усіх ресурсів, що означало не лише забезпечення виробничих процесів, але й споживання населення;
- екстенсивний у своїй основі характер виробництва;
- широке використання примусу.

Ця система забезпечила індустріальний розвиток країни у довоєнний період і економічну перемогу СРСР у Великій Вітчизняній війні, повоєнну відбудову, багато в чому завдяки застосуванню жорстких заходів примусу (ГУЛАГ, драконівські трудові закони, прикріплення селян до землі у колгоспах тощо).

Після смерті Сталіна, в період т.зв. «хрущовської відлиги» деякі основи сталінської системи, зокрема застосування примусових методів, були підірвані, система починає давати «збої». Нове керівництво розпочинає ряд реформ, які, по-суті, не зачіпали основ системи, а спрямовувалися лише на їх «вдосконалення». Саме такими були заходи другої половини 50-х років, які спочатку дали деякі позитивні результати, але вже на початку 60-х років соціально-економічна ситуація загострилася: знизилися темпи зростання продуктивності праці, погіршилися умови життя населення, що проявилось у зростанні цін на продукти харчування, збільшенні непрямих податків, обмеженні присадибних ділянок і поголів'я худоби в підсобних господарствах колгоспників, у зростанні загального дефіциту продовольчих та інших товарів. Усе це зумовило необхідність пошуку шляхів подолання негативних тенденцій радянської економіки.

У першій половині 60-х років на сторінках радянської періодики широко розгорнулася дискусія з питань удосконалення господарського механізму, розширення самостійності підприємств і вдосконалення планування. У ній брали участь учені, працівники планових органів, робітники підприємств. У центрі дискусії стояло питання щодо показників плану для промислових підприємств. Існуючий

показник обсягу валової продукції не забезпечував увагу до якісних показників роботи підприємства — рентабельності виробництва, собівартості продукції, продуктивності праці тощо. Крім того, вважали учасники дискусії, існуюча система планування не стимулювала підприємства до прийняття напружених планів, адже планування здійснювалося «від досягнутого», тобто підприємства отримували планові завдання у вигляді приблизно рівного відсотку приросту продукції до рівня, що був досягнутий у попередній період.

Головною думкою учасників дискусії була ідея підвищення ролі підприємств у плануванні виробництва. Але для забезпечення найповнішого використання наявних ресурсів при складанні плану підприємством, останні слід зацікавити не лише у його виконанні, а й у певному напруженні планових завдань. З розгорнутими пропозиціями щодо цієї проблеми виступив у «Правді» харківський учений О. Г. Ліберман із статтю «План, прибуток, премія» [5]. Він запропонував доводити до підприємств плани лише за обсягами продукції в номенклатурі та термінах поставки, а також за нормативами прибутку щодо виробничих фондів, тобто нормативів рентабельності. Саме на цій основі, вважав він, підприємства й повинні скласти плани, зокрема й з продуктивності праці та чисельності працюючих, заробітної платні, собівартості продукції, з нагромаджень, капіталовкладень і нової техніки.

Для підвищення заінтересованості підприємств у високих планових завданнях О. Г. Ліберман пропонував *визначати розміри заохочень залежно від рівня рентабельності* (який він визначав як відношення прибутку до виробничих фондів). Він пропонував також у централізованому порядку затверджувати для кожної галузі виробництва *планові нормативи рентабельності*, які і визначали б розмір заохочень: що вищою є рентабельність, тим більшим є заохочення. За умов невиконання плану рентабельності заохочення повинно було сплачуватися, виходячи з фактичного рівня, але якщо планова рентабельність знижувалася, то заохочення повинно було виплачуватися, виходячи із середньої ставки між плановою та фактичною рентабельністю. Важливою вимогою такої системи мав стати спеціальний фонд заохочення, який створювався б залежно від досягнутого рівня рентабельності, як єдине джерело всіх матеріальних заохочень. За умови недотримання завдань з обсягів виробництва, номенклатури й термінів поставок підприємство позбавлялося б прав на преміювання.

Підвищення ролі прибутку в плануванні нерозривно пов'язувалося з необхідністю вдосконалення ціноутворення, особливо встановлення економічно обґрунтованих цін на нову продукцію, при цьому зазначалося, що ціна на неї повинна встановлюватися з урахуванням вигод від експлуатації продукції, яку отримує споживач.

Але ідея прибутку як головного показника оцінки роботи підприємств викликала й заперечення, деякі економісти як основні планові пропонували й інші показники, зокрема зниження собівартості продукції, зростання продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва, поліпшення використання основних фондів, зростання питомої ваги нових виробів або першосортної продукції у загальному випуску та ін. Висловлювалися також пропозиції щодо розрахунків виробничих потужностей як основи плану та визначення його напруженості. Дехто пропонував для поліпшення системи планування замінити показник валової продукції на нормативну вартість обробки виробів, але спроба його запровадити виявилася невдалою.

Початок реформуванню радянської економіки поклали рішення березневого та вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Реформа (названа «Косигінською» за

ім'ям одного з її ініціаторів (голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна) мала на меті вдосконалити планування та економічне стимулювання й була спрямована на знаходження оптимального сполучення централізованого керівництва економікою й оперативно-господарської самостійності підприємств, зміцнення й подальший розвиток господарського розрахунку. Реформа охоплювала всі елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули й господарський розрахунок.

Відповідно до постанови вересневого (1965 р.) пленуму «Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» найбільш істотні зміни передбачались у системі управління промисловістю. Передусім було вирішено ліквідувати раднаргоспи та повернутися до галузевого принципу управління. Були знову створені союзно-республіканські та союзні міністерства за галузями промисловості. На практиці це означало, що республіки втрачали контроль над більшістю підприємств.

Наступним важливим напрямом реформи була зміна всієї системи планування та економічного стимулювання. Нова система передбачала таке поєднання методів господарського керівництва, за якого акцент робився на посиленні **економічних методів**, що відповідно підвищувало вимоги до роботи Держплану. У державному плануванні передбачалося передусім підвищити його науковий рівень шляхом запровадження прогресивних нормативів і балансових розрахунків, забезпечити тісне поєднання його з науково-технічним прогресом. Крім того, передбачалося розглядати п'ятирічний план як основну форму державного планування розвитку народного господарства. Щоправда, у постанові зауважувалося, що можна конкретизувати та уточнювати завдання п'ятирічних планів по роках відповідно до змін, які відбуваються в економіці.

З метою розширення господарської самостійності підприємств передбачалося скорочення кількості обов'язкових директивних планових завдань, зокрема: обсяг реалізованої продукції (замість валової); основна номенклатура продукції; фонд зарплати; сума прибутку та рентабельності; платежі в бюджет та асигнування з бюджету; обсяг централізованих капіталовкладень і впровадження виробничих потужностей; найважливіші завдання з упровадження нової техніки; показники матеріально-технічного постачання.

Для підприємств визначались їх повноваження, зафіксовані в «Положенні про соціалістичне державне підприємство» (4 жовтня 1965 р.), у якому чітко зазначалося, що діяльність підприємства як основної ланки народного господарства будується на поєднанні централізованого керівництва з господарською самостійністю та ініціативою підприємств. До речі, питання економічної природи відокремленості підприємств знайшли доволі активне висвітлення в економічній літературі й викликали неоднозначне трактування. Так, у колективній монографії Інституту економіки АН УРСР «Економическая наука и хозяйственная реформа» (К., 1970) стверджувалося, що «економічна відокремленість підприємств являє собою роздільне володіння та розпорядження засобами виробництва в інтересах досягнення основної мети соціалістичного виробництва» [10, с. 72], а в статті В. П. Корнієнка «До питання про сутність відносин господарювання» [3, с. 19] економічна самостійність соціалістичних державних підприємств розглядалась як роздільне господарювання, тобто лише як роздільне управління власністю.

Розширення прав і самостійності підприємств передбачалося здійснити в поєднанні зі зміцненням госпрозрахунку та посиленням матеріального стимулювання,

що повинно було, на думку реформаторів, забезпечити більш високий рівень поєднання особистих і колективних інтересів із загальнодержавними.

Передусім було визнано необхідним посилити роль прибутку в підвищенні матеріальної зацікавленості підприємств працювати рентабельно, на принципах самокупності. З цією метою до суми показників, які доводилися згори, включили загальну суму прибутку та рентабельність, що вираховувалась як відношення чистого доходу до вартості основних та оборотних фондів. Як головне фінансове джерело утворення фондів заохочення, зокрема й на розвиток виробництва, також ставав прибуток. При цьому частка прибутку, яка залишалася в розпорядженні підприємства ставилась у залежність від ефективності використання основних та оборотних фондів, збільшення обсягу реалізованої продукції, підвищення рентабельності виробництва та якості продукції. Нарешті, проголошувалося обмеження централізованого («безплатного») фінансування капітальних вкладень і передбачалося впровадження довготермінового кредитування.

Для забезпечення економічного стимулювання та створення матеріальної основи господарської самостійності підприємств створювалися три спеціальні фонди:

- фонд матеріального заохочення;
- фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва;
- фонд розвитку виробництва.

Кошти цих фондів, не використані у поточному році, передбачалося залишати у розпорядженні підприємств, а капіталовкладення в будівництво за рахунок фондів повинні були повністю забезпечуватися через державний план матеріально-технічними ресурсами та включатися у плани будівельно-монтажних робіт.

Реформою передбачалося також переведення капітального будівництва від безплатного бюджетного фінансування на кредитні засади через довгострокове кредитування, щоправда, лише для об'єктів, які окупалися б у короткі терміни, а також припинення відшкодування за рахунок бюджету браку власних оборотних коштів, що мало значно зміцнити господарський розрахунок.

Реформа передбачала зміни відносин між підприємствами та державним бюджетом не лише в питаннях фінансування ним капіталовкладень. Платежі підприємств до бюджету також переводили на економічну основу: їх головною формою мала стати плата за основні та оборотні фонди, яка визначалась у відсотках до їх вартості. Передусім підприємство повинно було вносити до бюджету за рахунок прибутку плату за фонди та фіксовані платежі, а також сплачувати відсоток за банківський кредит. Потім з того самого джерела мали формуватися три фонди підприємства, а частка прибутку, що залишалася після цього (так званий вільний залишок прибутку) повинна була вноситися до бюджету, що, власне, зберігало принцип «фінансової розкладки», який сформувався ще в 30-ті роки.

Ще в процесі економічної дискусії висловлювалися пропозиції щодо відмови від планування фонду заробітної плати, вбачаючи у цьому одне з джерел підвищення ефективності господарської діяльності підприємств. Так, В. Найдонов і З. Сотченко, аналізуючи економічний експеримент, який провадився на підприємствах Львівського раднаргоспу в 1964—1965 роках, стверджували, що «нам здається корисним уже тепер в експериментальному порядку надати окремим підприємствам право самостійно планувати фонд заробітної плати з тим, щоб знайти способи регулювання його економічними шляхами, забезпечивши найбільш раціональне витрачання» [8, с. 75]. Проте такий підхід було визнано недоцільним, і пояснювалось це тим, що відмова від планування фонду заробітної плати могла порушити відповідність між платоспроможним попитом населення та обсягом предметів

споживанням і послуг, що вироблялися. Щоправда, підприємствам дещо збільшили права у витрачанні фонду зарплати.

Господарська реформа зачепила й сільське господарство. Відповідно до рішень березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було прийнято ряд заходів, спрямованих на виправлення становища в аграрному секторі. Передусім було підвищено закупівельні ціни з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, за якого колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків у разі продажу продукції державі. Роздрібні ціни повинні були зберігатися на попередньому рівні, а різниця покриватися за рахунок державного бюджету.

Причиною відставання сільського господарства був також його низький технічний рівень. Тому було різко збільшено державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин і добрив. В Україні за 1966—1970 роки кількість тракторів збільшилася на 22 %, комбайнів — на 42 %, а застосування мінеральних добрив зросло майже вдвічі [1, с. 116—118]. Ще одним недоліком була недостатня спеціалізація сільського господарства, тому було прийняте рішення щодо її посилення.

Положення реформи впроваджувались у життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку прямі зв'язки між підприємствами зовсім не були втілені в життя через їх несумісність із системою фіндування та розподілу. У результаті госпрозрахунок підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а підвищення самостійності підприємств — несумісним з повноваженнями міністерств і відомств, директивним плануванням та існуючою системою ціноутворення. Відомий західний дослідник радянської економіки Пол Грегорі щодо цих положень реформи зазначав: «Повністю незалежне радянське підприємство працювало б як некероване, некероване ані наказами керівництва, ані неіснуючим ринком. Керівники підприємств не змогли б покращити якість власних рішень, адже їм так само ж не вистачало б точної інформації та раціональних критеріїв прийняття рішень...» [2, с. 341].

Численні суперечності реформи можна б було усунути, рухаючись поетапно до ринку. Проте це було неможливим через політико-ідеологічні причини. Тому економічна реформа в СРСР уже наприкінці 60-х років почала згортатися, стали повертатися до детального планування та оперативного керівництва підприємствами з боку міністерств і відомств. Так, до показників, які затверджувалися згори, знову було включено весь набір показників з праці, зокрема й завдання з продуктивності праці, співвідношення між рівнем її зростання та середньою заробітною платою. До загального обсягу державних капіталовкладень включалися й госпрозрахункові кошти з фонду розвитку виробництва. Встановлювалася межа для виплат премій за високі кінцеві підсумки діяльності підприємств.

Повернувся до числа завдань, що затверджуються згори, і показник зниження собівартості у вигляді завдань із зниження матеріальних витрат. Завдання з номенклатури майже повністю визначали можливий випуск продукції, що практично позбавляло підприємства можливості самостійно складати плани. За цих умов показник «реалізована продукція» нічим не відрізнявся від показника «валова продукція», адже він стимулював випуск матеріаломістких виробів і заміну виробів, які користувалися попитом, на більш вартісні. Плата за фонди також не стала основним засобом розрахунків підприємств з бюджетом, адже значна частина прибутку надходила до бюджету як вільний його залишок.

Не вирішила завдань, що перед нею стояли, і реформа оптових цін, адже збереглися планово збиткові підприємства, «вигідна» та «невигідна» для них продук-

ція. Незважаючи на прийняття «Положення про соціалістичне підприємство», реального розширення прав останніх також не відбулося. Центральні відомства, передусім Держплан, не мали бажання відмовлятися від економічної влади, що була в їх руках. Небажання подальшої реалізації положень реформи пояснювалося чітким усвідомленням керівництва країни, «що саме право приймати рішення з щоденних проблем і є джерелом влади партійного керівництва» [2, с. 343].

Слід зауважити, що, незважаючи на суперечливий і непослідовний характер реформи 1965 р., вона дала певний позитивний імпульс народному господарству. В Україні за 1966—1970 роки істотно (у 1,5 разу) зросли основні виробничі фонди та обсяги промислового виробництва, а національний доход зріс на 30 % [1, с. 147—148]. Щоправда, ці позитивні зрушення стосувалися переважно важкої індустрії, а виробництво предметів споживання й надалі істотно відставало. Дещо поліпшилася й ситуація в аграрному секторі, валова продукція якого зросла на 16,6 %, але планові показники так і не були досягнуті [1, с. 177]. А починаючи з 70-х років, темпи економічного зростання стали знижуватися, а реформа «пішла в пісок», тобто відбувається поворот до звичних методів, притаманних командно-адміністративній системі.

Однією з найголовніших причин цього була амбітна політика керівництва СРСР, яка потребувала надпотужного військового потенціалу, що забезпечувався військово-промисловим комплексом, для розвитку та утримання якого необхідні були величезні матеріальні та фінансові ресурси, отримати які можна було лише за рахунок інших галузей народного господарства та низької заробітної плати працюючих, що, своєю чергою, могло бути забезпечене лише жорсткою адміністративною планово-розподільчою системою, суворим лімітуванням матеріальних і фінансових ресурсів, а для отримання їх перевага надавалася екстенсивним методам. До того ж, з початком світової енергетичної кризи (1973) та різким зростанням цін на нафту, СРСР отримав доступ до т. зв. «нафтодолларів», які створили можливості для керівництва країни і надалі зберігати звичну командно-адміністративну господарську систему.

Висновок: Реформаторські заходи радянського керівництва, спрямовані на вдосконалення існуючої господарської системи, не зачіпали її основ (відносин власності, централізації управління виробництвом і споживанням тощо). До того ж реформа носила не комплексний характер, ніяким чином не впливала на структуру господарства та інвестиційну політику. Все це разом із небажанням керівництва країни відмовлятися від звичних командно-адміністративних методів господарювання і обумовило практичну відмову від подальшої реалізації реформи вже на початку 70-х років.

Література

1. Історія народного господарства Української РСР. — В 3-х т., 4-х кн. — Т. 3, кн. 2: Соціалістична економіка в 60-80-ті роки. — К.: Наукова думка, 1987.
2. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / Пер. с англ. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2006.
3. Корнієнко В. П. До питання про сутність відносин господарювання // Економ. Рад. України. — 1968. — № 1. — С. 13—21.
4. Коройд О. Основні напрями економічних досліджень // Економ. Рад. України. — 1959. — № 3. — С. 31—39.
5. Либерман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда. — 1962. — 9 сент.

6. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины: Эволюция рыночной экономики. — Харьков: Консул, 2004.
7. Лортикян Э. Л. История экономических реформ. — Харьков: Консум, 1999.
8. Найдьонов В. Сотченко З. Деякі підсумки економічного експерименту // Економ. Рад. України. — 1965. — № 12. — С. 72—78.
9. Наше Отечество: Опыт политической истории. — Ч. 1. — М., 1991.
10. Экономическая наука и хозяйственная реформа / С. М. Ямпольский, А. Н. Алымов, А. А. Храмов и др. / Отв. ред. С. М. Ямпольский. — К.: Наук. думка, 1970.
11. Ямпольський С. М. Економічні проблеми господарської реформи // Економіка Радянської України. — 1966. — № 9. — С. 10—19.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2013 р.